

КЫЫС ОҢОНУ ИИТИИГЭ БОЛҔОМТОНУ УУРУОҢУН

Алтынньы 11 күнүгэр Аан дойдутаабы Кыргыттар күнүгө бэлэттэһэр. ООН Генеральнай ассамблеята бу бэлэт даһаны 2012 сыллааха кыргыттар бырааһтарын уонна иэнигэр көрсөр сүлх проблемаларын өйүүр сыһыан олохтообута.

Бу бырааһынныгы аан бастаан 2012 сыллааха бэлэттэһиттэрэ. Онно кыыс оҕону иитиигэ көрсөр социальнай проблемалар, кыыс ураты айыһытын туһунан иһитиннэрэр-биллэрэр тэрээһиннэри ыһпыттара.

Кыргыттары иитиигэ, бастаан туран, кини дьэ кэргэнэ уонна үөрэх тэрилтэҕэ ыһсар. Оттон кинини бу олоххо ийэ, дьахтар быһыһынан иитэргэ болҔомто ситэри ууруллубат дьэххэ сөп. Ол курдук, кыыс оҕоҕо „дьиннээх дьахтар“, кини доруобуйатын туруту, дьэ кэргэнэ дьахтар уонна эр киһи толорор эбээһиннэстэрин туһунан үөрэтии оҕо эрдэһиттэн бэриһиэхтээҕэ билинни кэмгэ ситиһилилбэккэ сыһыар. Оттон, дьиннэн, кыыс эт-хаан өтүгүн доруобай, кулпуурлаах, бэрээстэһэ буоларыттан кини төрөгүөхтээх оҕотун доруобуйата тулукутаах. Ол аата онтон бүтүн норуот кэнэҕэски доруобуйата тулукутанар.

Биһиги республикабыттар быһыһынын 2013 сыллаагы төрүүр дьахтар доруобуйатын ылан көрөр буолааха, көрүрүү мөлөх, социальнай суолталаах ыарыһалар улаатан иһэллэрэ кэстөр. Аборт, онкологическай ыарыһалар билигин даһаны кыайларбакка тураллар. Хат дьахтар

Лилия, Вера Афончикова

Наташа, Сайына уонна Снежана

70 %-на араас ыарыһанан ыһылар, 40%-нара анемиялаахтар, төрүүтүлэртэр ыарахаттары көрсөллөр. Бу барыта дьахтар доруобуйата мөлөһүгүн туһулуур. Кэнники бириэмэҕэ оҕоттон аҕаастаны албаста, оҕо сүтүүтүн түбэлтэлэрэ эдэр ийэлэр кулпуурлааха, төрөппүт быһыһынан эппиэтинэстэрэ сыһыы болҔуруоһунан буолбутун көрдөрөр. Ол иһин маньы барытын учуоттаан, иһитиннэрэр-сырдатар үлэни ыһпарга, общественность болҔомотун чөл куттаах, үрдүк култууралаах, ийэ буоларга бэлэмнээх

кыыс оҕону иитэргэ ыһсар кэмгэ кэлтэ дьэ сыһыан, П.П. Борисова салайааччылаах „Матери России“ Саха сиригээҕи салаата „Доруобай ийэ—доруобай оҕо“ дьэ бырайыагы бэлэмнэтэ. Кыргыттар күннэрин чэрчитинэн, бу бырайыак хайыһаларынан республика үрдүнэн араас тэрээһиннэр уонна акциһалар ыһыһылаахтара. Ол курдук, тематическай биэчэрлэр, көрүһүүтэр, семинарлар, трениннар буолуохтара, информационнай матырыйааллар таһыахтара.

Оттон биһиги Чурапчыбыттар бу күнүнэн сибээстээн, декада

биллэриллибитэ. Декада устата нэһиликтэринэн „Кыыс оҕо—омук анала“ дьэ аһаҕас аан күнүгэр, оскуолаларынан, уһуйааннарынан кылаас чаастара, тематическай биэчэрлэр уонна алтынньы 16 күнүгэр „Айыһы“ КуОДСК „Кулҕа материк как воспитать девочку“ дьэ токшо буолуохтара. Онон маньык дьаһаллар сыһыата ыһыһылар буолуохтарына, кыыс оҕону иитиигэ болҔомто улаатыа дьэ эралбиһ улахан.

Т.П. БУШКОВА,
дьэ көргөн уонна оҕо-аймах
дьаһалларыгар отлел специалистка.

Бэлэз түгэн

СИТИИИЛЭЭХТИК КЫТЫННЫЛАР

Алтынньы 8-9 күнүгэр Москва куоракка сыһыата ыһыһылар Россиятаагы тыа хаһаайыстыбатын күнүгэр аһаҕаһыт „Күмүс күһүн—2014“ ас-уол быһастаһыата ыһыһылаа.

Быһастаһка уруккута ВДНХ (норуот хаһаайыстыбатын ситиһиһилэрин быһастаһката), билиннигэ ВВЦ (Бүтүн

Россия 50-тан таһа регионнара, ону таһынан бэдэн фермерскэй хаһаайыстыбалара кыттыһыны ыһыһылар. Элбэх билиһитээх дьон, Россия салайааччылары кэлэн көрөн барыһалар. Ол курдук, Правительство председателэ Д. А. Медведев, Москва куорат мэрэ С. С. Собянин, Госдума депутаты В. В.

Россиятаагы быһастаһка-лыыр киһи) туруорулуна. Барыта

Жириновскай, о. д. а. сырыттылар. Биһиги республикабыттан барыта 7 аһыыр-уолууру тэриһтэ кыттыһыны ыһа. Ити иһигэр 2 улуус—Чурапчы уонна Уһуһа Дьааны бааллар. Биһиги улуустан „Чурапчы“ ТХПК бырабыһыаһын аһын председателэ Н. А. Аржаков, менеджер И. А. Болыһицаккай, „Симбир“ оҕолобуой сөбүдүһсэһэ К. В. Городецкай сырыттылар. Саха биллэр аһыһа Иннокентий Тарбахов сыһыһыста. Виртуоз-хомусчут Юлиана-Дьүүрүһтэ

көрөөччүлэргэ хомуска оонньоон иһитиннэрлэ.

Быһастаһкага туруоруулар аһы-уолу анал самолестуһан тиэрпиттэр. Быһастаһка туруоруулар анал миһтэһэ эрдэттэн бэлэһиһам-мыт. Тэриһтэһчүлэр ону ыһаһ-кэрдэн, буллараһан биэрбиттэр. Быһастаһканы туруоруу, дизайһнааһын кыттааччылар бэйэлэргэ толкуйд аһыһнарыһан. Бастыһнары быһастаһка анал дьүүһүгүр сүбэ хоһурууһа быһаарда. Дегустацияһыһылар, анализ онороллор, стандарка эппиэтиниһилэрин быһаараллар.

Саха Республиката быһастаһка түмүгэр Гран-при буолта. Барыта 10 кыһыт, 4 үрүн, 2 бороһонса мэтээһтэ тигиһиллэр. Улуусчут „Чурапчы“ ТХПК онорбут отонтон сироба, убаһа ыһаһаммыт буута, ойгоһоһо, филетэ кыһыт көмүс, „Муудай“ аһыһыр комбинатыһа рулетта үрүн көмүс мэтээһинэн бэлэһтэһиһиллэр.

Быһастаһка кыттыһылаахтара Сьестэргэ дьаһаһыһылар тыа хаһаайыстыбатын күнүгэр аһаҕаһыт улахан кэнсигэргэ сырыттылар.

Алексей СЛЕПЦОВ

Олонхо ыһыабын көрсө

ТОҔУС ХОҔООН АЙАНА

Бу күнүргэ, ол эбэтэр алтынны 10-11 күнүргүр МК Аммосов аатынан ХИФУ профессора, доцена, педагогическай наука доктора Галина Семеновна Попова-Санааһа салайааччылаах университет тылга уонна култуураҕа салаатын устудьуоннара Сыланта, Д.П.Коркин аатынан спортивнай интэринээт-оскуолаҕа, С.К.Макаров аатынан улуустаабын гимназияҕа нэһилиэнньэни, оҕолору, ыччаты кытары көрсөн, хомулуннаах тобус хоҕоону хомой тыһынан ааҕан иһитиннэрдилэр.

“Хомулуннаах тобус хоҕоонор” диэн кинигэни Г.С. Попова-Санааһа таһаарарбыт. “Ийэ тыл” көнүлүмүсү саҕайааччыла Е.П.Жирков биһирманык ыра санаалаабын Санааһаҕа эппит. Ол маньык эбит. Саха оҕото оскуоланы бүтэрэргэ уон хоҕоону өйүтөр нойосуус этэрэ буоллар диэн. Дьэ, оҕоһуна өйө тобултуу, санааҕа сааһыһыа этэ диэн Санааһа бу ыра санааны сүрүбэр чугастык ыһыан, хоҕоону сэнээрэр киһи буолан, айылҕаҕа тобуустаах тутул баар диэн толкуйдаан таһаарарбыт. Наука нумерологическая матрица диэн ааттанар эбит, үөрэппит, чинчийбит киһи элбэх. Санааһа маньы тутуһан,

«Триединство в духовной культуре этноса» диэн монографияны суруйар. Ситиннэ үс тобулу хомуһан, үс тобулу ситимнэ киллэрэн онорор. Онон ити хомулуннаах тобус хоҕоону нумерологическай матрицаҕа киллэрэн, бу дьоммутун, тобус уйалаах харааха киллэрэн көрбүтүгэр, киһини салайар, киһи өйүн-санаатын тутар, оҕону киһи онорор көмөлөтөөх хоҕоонор эбиттэр. Онон бу хоҕооннору дьонно-сартыа ордук оҕолорго, ыччакка тарҕата улуустарынан, нэһиликтэринэн айанныы сылдьаллар.

Олус үчүгэйдик дорбосноохтук иһиллэр. Университет устудьуоннарын, уопаттарын хомулуннаах хоҕоон кэһиллээх сырыыһа алтынны ыһаа Улуу Добдурба саҕана буюлута эмиз туста уратылаах. Түн бытыр биһиги өбүгэлэрибит, ураанхай сакалар, Улуу Добдурба саҕана айаннара-сырыыһа дьэ киллэрэр, билсэнэров, кэргэн кэһиллээх, уруу-хаан тэрийэ, аат-сул былдыһа айан аартылын арылаллара. Ити биһирэ. Иккиннэн эһиил Чурапчыга ыһыллар Олонхо ыһыаҕа тобустан тутуллан тэриллэр. Тобус чыһыла уол оҕо, эр киһи тутула. Тобус томтордоох Чурапчы, Тобус Олонхо ыһыаҕа

Онон бу дириг суопталаах айаны тэрийбит университет профессорулар Г.С.Попова-Саҕайаҕа, устудьуон уопаттарга Саҕайаҕа, устудьуон уопаттарга уонна Олонхо ыһыаҕын концерт-уонна суруйсубут Сыланта К.М.Тарабукинаҕа, Сыланта нэһилиэнньэ спортивнай интэринээт-оскуола, гимназия сапаттаһыгар, култуура управлениетыгар махтанабыт. Устудьуон уопаттар Ньургул Захаров (Чурапчы, култуура саҕаата, II-с куурус), Юра Романов (Амма, тыл саҕаата), Егор Протопопов (Нам, култуура саҕаата, III-с куурус), Дима Местников (Тыл саҕаата, II-с куурус), Дима Буруев (Томпо, тыл саҕаата, I-с куурус), Кеши Лебедев (Мэнэ-Ханалас, тыл саҕаата II-с куурус) уонна Айаал (Уус-Алдан, куурус) тыл саҕаата III-с куурус) хомулуннаах хоҕооннорун, кэрэ кэһиллээхтэрин Сыланта даҕаны, оскуола-интэринээткэ, гимназияҕа даҕаны сааланы топору мустан, элбэх оҕо иһиттэ, сүрүбэрэ. Олус үчүгэй көрүһүтүгэр буолан аастылар. “Хомулуннаах тобус хоҕоонор” кинигэҕэ киллэрибиттэр.

1. Экөөкүлээх Өлөксөй – А.Е.Кулаковский (1877-1926). Оттоку олук алтыһа. 1912 с.
2. Алампа – А.И.Софронов

- (1886-1935) Төрөөбүт дойду 1912 с.
3. Ойуунуоскай П.А.Слепцов (1893-1939). Бырастыы. 1932 с.
4. Николай Неустроев – Н.Д.Неустроев (1895-1929). Сахаада. 1920-хис ос.
5. Күндэ – А.А.Иванов (1898-1934). Төрөөбүт тыл. 1920-хис ос.
6. Сэмэн Данилов – С.П.Данилов (1917-1978). Олонхо оҕото. 1970-нус сыллар.
7. Моисей Ефимов – М.Д.Ефимов (1927-2010). Тыл күүһэ. 1990-нус сыллар.
8. Савва Тарасов – С.И.Тарасов (1934-2010). Ол улуу киһи бараксан. XX-с үйэ бүтүүтэ.
9. Степан Дадаскинов – С.Е.Дадаскинов (1933-2011). Төрөөбүт тылбар андабар. XXI-с үйө саҕата.

Тобус томтордоох Чурапчы ыччакка, бу хомулуннаах тобус хоҕоон тыһынын хайдах баарынан санаабыт хайдах сыгарынан, сүрэххит сөбүлүүрүнэн этэ-санара сылдьаргытыгар баҕарабыт, сүбэ-соргу көтөбүтү тукуу!

В.П. ПЕРАСИМОВ,
култуура сапаттаһын
фольклорга уонна култуурунай
нэһилиэнньэҕэ саҕаатын
салайааччыта.

Спорт

ОҔОЛОРГО ТУСТУУ КҮРЭҔЭ

Алтынны 10 күнүгэр Алабар нэһилиэнньэ баһылыгынан Н.П.Попов бириһингэр 2002-2003, 2004 уонна онтон кыра саастаах уопаттарга көнүлү тустууга аһаҕас турнир буолан ааста. Турнир сыалынан ыччаты спортка угуулу, чөл олобу пропагандалааһын, хас биһирдии кыттааччыга патриотическай тыһыны уһугуннары, тренердэр үлэлэрин уопутун атаһаһы буолар.

Күрэххэ Уус-Алдан Мүрүтүтэн, Мэнэ-Ханалас Павловскайыттан, Аллараа Бэстээбиттэн, Төнүтүтүтэн, Чурапчы улуутун Мьндаҕаайытыттан, Чакырыттан, Дириһиттэн, Мугудайыттан, Чурапчы 1-һы, 2-с Ньдээх уонна интэринээт-оскуола хамаандаларыттан барыта 164 эдэр баҕас кэлэн, күөн көрүстүлэр. Тустууну сэнээрээччилэр саала иһигэр тобус-топору мустан, сарсыардаттан киллэһэннэ дьэри күрэххэ кэлээн көрдүлэр.

Тыһаһыһаах киһирии түмүгэр кыһыһыһаахтар быһаарыллан мэтэ-эллэринэн уонна сыаналаах биһирдэринэн наҕараадалаһылар. Түмүгэр Чыаппара хамаандатыттан 4 баҕас кыһыл көмүс, иһи уол боруонса мэтэһи ылары олһиһэн, олохтоохтор

сүргэлэрин көтөхтүлэр. Олохтоох тренербит С.А.Федоров үлэтэ-хамнаһа үрдүк таһаарыһаахтык барарыттан астыһыһыт.

Бу күрэх ыалдьыттарынан Ытык-тыр биһир дьойдулаахтарбыт – Москва куораттан Саха Республикаһын норуотун хаһаайыһыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Алабар нэһилиэнньэ Бочуоттаах гражданина, ФСБ подполковнига Сергей Васильевич Лыткин, Саха Республикаһын үтүөлээх тренерэ Валерий Петрович Керемясев, спорт пропагандыһа Константин Гаврильевич Оконешников буоллулар. Кэлбит ыалдьыттар дьойдуларыгар спорт сайдарыттан, көнүлү тустуу болҕомтоҕо ыһылларыттан астыһаһыларын биллэрдилэр.

Күрэх спонсордарынан Алабар орто оскуоланы, «Чыаппара» ТХПК коллективтара, С.В.Лыткин, В.П.Керемясев, Е.М.Тимофеев, И.М.Тимофеев, И.Г.Оконешников, С.А.Федоров, Р.Ф.Гоголев, Н.П.Попов уонна олохтоох дьаһалта буюллулар.

Онон тустуу күрэххэ үрдүк таһымнаахтык, кизэн далааһыһаахтык, интэринээт-оскуола ааста. Кэлбит кыттааччылар, тренердэр астыһаһылар, дьэһэлэригэр тарҕастылар.

Екатерина ПОПОВА. Чыаппара.

Үөрэх-иити

КЫБЫСТАННЫҢАН БУОЛУУ -- УЛАХАН МЭНЭЙ

Бүгүн олохтун аһара түрэгэнник сайдар кэмгэр улахан дьон бэйэбит да муһаахсыһарбыт элбэх. Оттон сорох саха оҕото ситиһиһлээх киһи буолуогун кыбыстара-симиһтэрэ улаханньык атахтыыр. Саха киһитэ барахсан былыргы алаастарынан бытанан аһыйахтыы киһи буолан олохтооттарынан содула — туохтан барытыттан куттанара, кыра да сыһыһаттан кыбыстара билигин да элбэх киһиэхэ баар.

Дьининэн, хайа да оҕо мунура суох үүнэр-сайдар кыахтаах. Оҕо сайдыһыгар быһаһы дьайар фактордар билигин бары тус-туспа үлэһиллэр. Бастатан туран, дьэ кэргэн хаһаанньыһаар да тэнэ суохтук көмөлөһөр, сорох ыал бэйэтин кыһалдьыттан кыһаһан өндөйбөт. Оскуоланы үкүтэр билиһини эрэ биһиргэ хайыһыһардылар. Биһирдигэһэн бэрээдэги көрөр оҕону ыла тутууну хайдах эрэ иһигэр үлэ дьэһи киһи санааҕа буюлбэ. Уулусса урут да оҕону үчүгэйдик үөрэппэтэ диэн куттан-быт. Гооһардыһа хайдах эрэ бэйэһэ да оннун була илик көрүннээх, оҕону маньык иһиһэххэ диэн чопуһай политика суох. Ол иһин бэйэбит оҕобутун, ыччаптыһын иһигэрэ күүс-кыах баарынан ыһарбыт наада.

Билигин оскуола аайы психологтар баар буолан улахан үлэ ыһыллар, сүрдээһин уопутуран эрэллэр. Бу үлэһиттэрэ УНУ тустаах проблемаларга практикескай дьарыктары ыһан, таһымнарын өссө үрдэтэрэ сүрдээх туһалаах буюлуо этэ. Психологтар оҕолору эрэ кытары буолбакка, учууталлары кытары элбэхтэ үлэһиллэрэ наадаһаах.

Оттон оҕолорбуттар төнүннээх, билиһини оҕо киһи кыбыһыан сөптөөх сиригэр кыбыһыһыт, аны кыбыһыһа суохтаах сиригэр «дөһөн түһэр». Олох туох да төрүөтэ суох үлэ түгэнэ киллэһиллэр, куттанар. Сорох төрөппүт улахан да дьон оҕону иһигэр кыра эрдэбиттан аһара кыбыһыһанар, семинаран кэһиллэллэр. Улаханньык кыбыстар оҕо оҕоһоһулар, кутуйалар, көрсөр проблемаларын бэйэһэ хайдах табылларынан быһааран сөрдөнөр. Маньык эрдэгэр оҕо суһилдик тириэрдэр суолта үктэһэн эмиз сөп. Кыбыһыһы чыһаһа оҕону кытары тэннэ улаатар, эдэр киһи оҕолор сүрдээх элбэхтэ матар, тэннээх оҕолоруттан хаалар.

Ол иһин күүһүнү каникул кэмгэр улахан

кылаас үөрэнээччилэригэр, баҕалаах оҕолорго мин үс күннээх куурус тэрийиһиппин баҕарабын. Манна кыбыһыһа, куттанары хайдах кыһаһа туһунан бэһиһдэллэри уонна практикескай дьарыктары ыһыһыһым. Ол иһигэр кыбыһыһан оҕо бу дьарыһа килиһэн эмиз кыбыһыһан туруон сөп. Ол иһин төрөппүт көмөтө наада буолар. Мин оскуолаҕа 45 сыл үлэһэппин, ол иһигэр ордук сөбүлэһэн оҕо иһитиннэн дьарыктанньым, теориятын үөрэтэһип, практикатыгар эриһиппин. Ол быһыһа 10 сыл устата таһааннаах оҕолору циркэ кытаанах үөрэххэр уһуйууга Кытай омуһ бастын тренердэрин кытары тэннэ алтыһан сырыһтыппин. Билигин араас өтүгөн учуока турар оҕолору кытары үөрэхтө бодууһтаһабын. Ону таһынан билиһини оҕолортон хаалыһаары, үлэм күнүн интернеттэн саҕалыһыһын. Онон үөрэнэ кэлбит оҕо оҕо сөптөөх көмөнү оноруохтун сөп. Көстө сатыыр курдук санааһан, мин 2-3 да оҕо оҕо көмөлөһөһүһүнэ улахан дьыһа диэн үөрүөм этэ.

Бу тэрээһини кэһиллээх сахаларга фокус искусствотын сайыһнаһар сыһаһаах оҕолору фокуска үөрэтиһи бастаһы түһүмэһин ыһыһахтыт. Дьининэн, улуус бэйэһигэр уонна үчүгэйдик санарар оскуола барыта үчүгэй таһымнаах фокусниһаах буолуохтаах. Оттон саас ыһыллар циркэ куонкуруһугар республикаҕа бастаһыт оҕо оҕо мин сайын Кытайга тийэһ, фокус дьиннээх аан дойду таһымнаах маастарыгар үөрэнэригэр көмөлөһүөм этэ. Фокуска үөрэтиһини учууталлар республикатаһы күрэхтэрин 2013 с. лауреата, Саха Республикаһын үөрэһириһтин туйуһа, Мугудай оскуолатын историяһа учуутала С. С. Мыреев ыһыһаҕа. Сергей Сергеевич дьиннээх фокусник быһыһыһан фокус кистэлэһнэрин бэйэһэ интэ-һонон туран үөрэтэр уонна учуутал. Онон үлэ күнүн анаардыһын ыһаар куурусуттар баҕалаах оҕо иһиһнэригэр да сылдьыһан сөп. Аһыһы кэм оһиһнэн куурус кыра телебүрдээх, оттон кыаһаһа ыал оҕото ыһыһаһааҕа аһаһаһыһа босхо үөрэһиһэ.

СР үөрэһириһтин үтүөлээх үлэһитэ,
Пекиннээһи норуоттар иһи
ардыһаһыһаһы колледжын туйуһ
учуутала.

П. КАЛАЧЕВ.

Азаттар турулар жетилер сизин
революция жана кыргыздын кызыгы
үчүн бир бөлүктө. Суратта кыргыздын
жаштарын кыргыздын кызыгы
жаштардын кызыгы туура келет.

ФОРТКА БЗ433ТТЭННЭ.